

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

на тему: **«Підкурганні споруди енеоліту – епохи ранньої бронзи
Північно-Західного Причорномор'я
в світлі археоастрономічного підходу»**

**«Subkurgan structures of Chalcolithic and Early Bronze Age in North-Western Pontic region
in the light of archaeoastronomic approach»**

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Маркуца Кирило Євгенійович

Керівник к.і.н., доц. Демченко О.В. _____

Рецензент д.і.н. Іванова С.В.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2021 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2021 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографія дослідження мегалітичної культури	7
Розділ 2. Археoaстрономічна інтерпретація мегалітичних споруд.....	22
2.1. Практика застосування методу археоaстрономічної інтерпретації мегалітичних споруд.....	22
2.2. Археoaстрономічні дослідження курганів та підкурганних мегалітичних споруд в Україні.....	30
Розділ 3. Конструктивні особливості та семантика підкурганних споруд Північно-Західного Причорномор'я	36
Висновки	46
Список джерел та літератури.....	49

ВСТУП

Актуальність дослідження. Поява в Північно-Західному Причорномор'ї курганних споруд, що містять ритуальні комплекси з стовповими конструкціями дослідники відносять до другої половини IV тис. до н. е. Саме в цей час на Балканах і в Центральній Європі набувають поширення святилища з круговим плануванням та стовповою архітектурою, які мали астрономічне призначення. Подібність загальної структури сакрального простору європейських кругових святилищ і степових курганів з конструкціями зі стовпів є одним із проявів контактів і взаємодії населення двох – землеробського і скотарського. Ранні скотарі Північно-Західного Причорномор'я найбільш тісно контактували з землеробським населенням Південно-Східної Європи, вже знаходилися на стадії розвитку відтворюючої економіки, сприймали основні ідеї архітектури і функціонування ранньоземлеробських культових центрів, важливих для консолідації нового суспільства, формування його основ і регулювання господарських, соціальних і ідеологічних сторін життя населення. Дуже швидко ці ідеї поширилися далеко на схід і були адаптовані скотарським населенням до степових умов та пройшли крізь призму їх світосприйняття, отримавши своє матеріальне відображення в курганних святилищах і похованнях.

Дослідження підкурганних споруд-святилищ енеоліту – епохи ранньої бронзи Північно-Західного Причорномор'я свідчать про те, що спостереження за астрономічними явищами були тісно пов'язані з господарською діяльністю, побутом, календарною обрядовістю стародавнього населення. Вони є відображенням світоглядних уявлень, пов'язаних з розумінням Всесвіту. Правильна інтерпретація культового сприйняття мегалітичної архітектури – це ключ до розуміння формування сакрального простору в свідомості людей.

При всій повноті археологічної характеристики курганних культових об'єктів північно-Західного Причорномор'я, дослідники практично не залучали дані археоастрономії, використання яких може значно розширити наші уявлення про призначення та характер функціонування цих ритуальних комплексів, їх місце і роль в системі світоглядних уявлень давнього населення.

Головна мета роботи – простежити основну систему утворення сакрального простору за допомогою мегалітів та власне їх роль у цьому процесі, а також довести наявність в курганній архітектурі конструкцій, що мають відношення до певних астрономічних орієнтирів і пов'язані з культово-обрядовою і календарною практикою населення.

Досягнення поставленої мети неможливе без вирішення наступних **завдань**:

- проаналізувати історіографічну базу з тематики дипломної роботи;
- виявити основні методи та принципи застосування астроархеологічного підходу до дослідження мегалітичних споруд;
- систематизувати наявний досвід космогонічних інтерпретацій в українській археології;
- охарактеризувати конструктивні особливості курганної архітектури Північно-Західного Причорномор'я;
- прослідкувати астрономічну семантику підкурганних споруд регіону (на прикладі курганної групи біля с. Рєвове);
- визначити основні світоглядно-космологічні концепції населення Північно-Західного Причорномор'я в період енеоліту-бронзи.

Об'єктом дослідження є світоглядно-космологічні уявлення населення в період енеоліту та ранньої бронзи та їх екстраполяція на елементи підкурганної архітектури.

Предметом дослідження є культові споруди курганних археологічних комплексів, що виявлені на території Північно-Західного Причорномор'я.

Хронологічні рамки роботи обумовлені періодами появи та максимального поширення мегалітичної курганної архітектури в Північно-Західному Причорномор'я, що відповідає періоду IV-III тис. до н.е.

Територіальні рамки дослідження охоплюють Північно-Західне Причорномор'я. В якості аналогій використовуються також матеріали сусідніх територій, зокрема Подніпров'я, Приазов'я, Криму, Волго-Уральського регіону тощо.

Дослідницька методика визначається поставленими завданнями та станом джерельної бази. Теоретична база дослідження представлена концепцією астроархеологічна інтерпретація архітектури. Також застосовано загальнонаукові та загальноісторичні методи: теоретичний, системний, історико-порівняльний, методи. Водночас, застосовано методи індукції, дедукції, аналізу та синтезу, пояснення та опису..

Огляд джерел та літератури з теми дослідження. Значна увага в роботі приділяється дослідженням С. В. Іванової та Т. М. Потьомкіної курганів, сакрального простору та особливостей архітектури мегалітичної традиції в Степах Північно-Західного Причорномор'я. Слід окремо відзначити науковий доробок археолога Ю. Шилова, який є одним з провідних спеціалістів, які використовують астроархеологічні методи інтерпретації підкурганної мегалітичної архітектури степової України. Також до уваги взята загальна теоретична база дослідників мегалітичної архітектурної традиції в Україні, Сибіру, Кавказу та Північного Заходу Росії, задля широти можливої аргументації та уявлення спектру обрядової специфіки в одній хронологічній межі на низці географічних площин. Аргументом для вивчення та висвітлення в роботі досліджень настільки далеких одне від одного археологічних комплексів була необхідність порівняльної бази міфологічних сюжетів та специфіки організації сакрального простору в площині

поховання – організація сакраментального культового комплексу (при наявності мегалітичних споруд) – організація кургану.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури (32 позиції). Загальний об'єм роботи – 48 сторінок. Структура обумовлена поставленими метою та завданнями. Перший розділ присвячений історіографічному аспекту дослідження. Другий розділ містить основні відомості про астроархеологічний підхід та принципи його застосування. В третьому розділі наводиться характеристика та інтерпретація підкурганної архітектури Північно-Західного Причорномор'я. У висновку сформульовані основні результати дослідження.

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕГАЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

До нашого часу дійшла значна кількість археологічних об'єктів культури мегалітів (дольмени, менгіри, кургани, коридорні гробниці, кам'яні лави, кільцеві споруди). Серед них кільцеві споруди (кромлехи) – найчисленніші і являють собою кругові викладки у вигляді регулярного ряду великих каменів-менгірів, розташованих по кільцевій схемі. В англійській традиції такі мегалітичні кола називають «stone circles».

При створенні кільцевих мегалітичних споруд в якості основних будівельних матеріалів використовувався камінь (у вигляді мегалітів) і дерево (у вигляді стовпів або колод), ґрунт – при будівництві огорожувальних споруд валів і ровів. Оптимальною геометричною формою споруд стали овали (що може трактуватися як символ яйця – первинного космогонічного елемента в свідомості багатьох духовних культур). Але не тільки тому, що вони «економічно» вигідні: для цих фігур відношення площі до периметру максимальне, що забезпечує мінімізацію довжини огорожувальних її ровів і валів. Овал (кільце, коло) як ніщо інше відображає циклічність природних процесів і в усі часи сприймався як щось досконале, захищене і сакральне. Первісні люди, створюючи архітектурний образ небесного тяжіння, сприймали небо і землю як відображення одне одного, а коло – як засіб отримання духовного контакту з Небом і предками, як найпростіший солярний символ, а також як певну сакраментальну межу, кордон, що відокремлював сакральний простір від площини матеріального життя, адже концепція «подолання» матеріального, фізичного простежується в багатьох поховальних та культових ритуалах (слід згадати хоча б про нанесення червоної охри – як найдавнішого кольору – на залишки небіжчиків та поховальні споруди в якості символу вогню, задля очищення мерця, задля подолання матеріального в

свідомості та злиття з божественним, сакральним). Як символ священного простору коло стало основною формою і язичницьких святилищ під відкритим небом: «Кругла форма святилищ – як помічено академіком Б.А. Рибаківим – визначила їх назву «хороми» (від «хоро» – коло), а в іншому варіанті вимови – храмами» [24, с.123].

Традиція поклоніння «священним каменям», що «виліковували» від хвороб і виконували бажання, існувала як у всьому світі, Євразії та Європі, так і у мешканців Східної Європи. Зокрема, в Білорусі ще на початку ХХ ст. населення приносило безкровні жертви таким каменям. Проте ніхто, крім вузьких фахівців, не знає, що і в Україні (зокрема на узбережжі Азовського і Чорного морів та у Криму) за доби бронзи у II тис. до н. е. також існували традиції будівництва мегалітичних споруд. Зокрема, давнє населення півдня України оточувало кам'яними кільцями земляні насипи курганів. Кромлех з кам'яних блоків висотою понад 2,5 м, встановлених у спеціальні «гнізда», був досліджений поблизу села Тимофіївка на Інгульці. В Україні виявлені також окремі менгіри у товщі земляних курганних насипів та дольмени, розписані чорною, червоною та білою мінеральною фарбою або прикрашені різьбленими орнаментами у вигляді спіралей, стрічок, прямокутників, «драбинок», трикутників, ромбів, «ялинок» та антропоморфними і зооморфними зображеннями.

Уперше питання про необхідність дослідження мегалітичних пам'яток на території України порушено ще понад сто років тому, коли у 1889 р. Г.Л. Скадовський знаходить у херсонських курганах перші менгіровидні стели, визначаючи їх як антропоморфні [25, с. 89].

На жаль, спеціальних порівняльних досліджень, присвячених українським найдавнішим "кам'яним бабам" з різних степових регіонів України, аналізу їх форм, хронологічній, локальній та функціональній диференціації, досі не проводилось. Певною мірою це пояснюється поширеним уявленням про

примітивність та одноманітність цього виду мегалітичних пам'яток. Втім, як свідчить уже пізніше порівняння усатівських статуарних пам'яток з аналогічними витворами з поховальних комплексів ямної культури, вони не тільки мають значні відмінності у доборі та обробці каміння, характері та ретельності обробки та встановлення плит, але навіть у загальних розмірах, ба більше – вони мають географічну та астрономічну орієнтацію. Так, усатівську скульптурну групу відзначають менші розміри та грубіша обробка вапнякової поверхні статуарної пам'ятки. Аналіз статуарних пам'яток за конструктивними особливостями кромлехів та каїрнів (вертикальних кам'яних нагромаджень), які їх супроводжують, може бути перспективним для пошуку додаткових культуродиференціюючих, в першу чергу соціально-диференціюючих, рис поховального обряду з мегалітичними традиціями.

Дані, які можуть бути одержані у результаті дослідження протоархітектури (а мегаліти, безсумнівно, є одніє зі складових протоархітектури) кромлехів або каїрнів та місця в них статуарних пам'яток, перебувають у прямій залежності від того, яку методику буде застосовано у проведенні їх польових досліджень та графічній фіксації. Сучасні методики польових досліджень курганних пам'яток з використанням важкої гусеничної техніки призводять до значних інформаційних втрат. Статуарні пам'ятки стануть повноцінним історико-археологічним джерелом лише після розробок та дотримання відповідних методик їх дослідження.

Найдавніші статуарні пам'ятки України виявлені у комплексах, пов'язаних з культурами доби енеоліту (новоданилівська, середньостогівська, постмаріупільська, нижньомихайлівська, донецько-дніпрська). Середньостогівські статуарні пам'ятки, знайдені у ґрунтових могильниках над ґрунтовими ямами або кам'яними домовинами, супроводжувались кам'яними закладками та невеликими каїрнами з дрібного каміння. Енеолітична поховальна скульптура являє собою каміння з рисами штучної обробки. Складні кромлехи

зафіксовано навколо поховань нижньомихайлівської культури, де вони супроводжували заклади та каїрни з антропоморфними стелами (Старогорожено, курган 1). Вже досить довго триває відкрита дискусія щодо, все ж, першості носіїв мегалітичної культури серед вищеназваних. Проте, ми погоджуємось з А.Л. Нечитайлом та його концепцією об'єднання цих пам'яток в єдину європейську степову область епохи енеоліту, беручи до уваги схожу специфіку організації сакрального простору в цих комплексах [10, с. 22].

Мегалітичні конструкції цього періоду представлені кам'яними закладками, чи ямами, обкладеними кам'яними плитами в один чи кілька рядів. Наприклад Маріупольський могильник, Ольхівський курган (захоронення 1 та 4). А також кромлехами, як вж зазначалось, що оточували безпосереднє поховання.

Є спроби віднести до цього періоду також появу найпримітивніших антропо\зооморфних стел у Західному Причорномор'ї та Приазов'ї.

Вочевидь, першими мегалітичними пам'ятками тут є кам'яні закладки та обкладені кам'яними плитами захоронення. Можливо, в цей час з'являються й перші кромлехи, представлені скупченням вертикально облаштованих неотесаних кам'яних плит, вертикально встановлені стели та менгіри.

Наступний етап розвитку мегалітичної культури – це підкурганні споруди та кромлехи навколо курганів, чи, можливо, викладенні у його підніжжя камені. Цьому періоду, що відповідає кінцю середнього – пізньому Трипіллю властива поява в курганах мегалітичних пам'яток – кромлехів навколо кургану, кам'яних шапок, дольменоподібних ящиків, крелід та поява перших антропоморфних стел.

Згодом, під час пізньої стадії енеоліту у погребальній практиці степових народів можна бачити всі типи мегалітичних споруд. Кромлехи оточували всі типи захоронень (квітянські\постмаріупольські, постстоговські, нижньомихайлівські). Кромлехи цього періоду отримали найбільший територіальний та архітектурний розмах – вся степова та частково лісостепова

зони від Північно-Західного Причорномор'я до Північного Кавказу. Найпростіші кам'яні неотесані глиби, викладені навколо кургану, до оброблених кам'яних плит, вкрай щільно підігнаних одна до одної та збиті зверху горизонтально покладеною плитою.

В цей самий період широкого розповсюдження зазнали кам'яні поховання – цисти, що представлені у похоронній традиції усіх культур.

Так, особливої уваги набули дослідження поховань культури кулястих амфор на території Західного Поділля, як зазначає Ю. М. Малеев [7, с. 170]. Дослідження поховань цієї культури мали характер випадкових знахідок та повноцінного дослідження. Так була знайдена й гробниця в с. Довге. Восени 1964 року, під час обробки поля, вона була пошкоджена, проте роботи зупинились і знахідка досліджувалась.

Одним з актуальних питань вивчення українських мегалітичних пам'яток є диференціювання джерел дослідження, конкретизування відповідної термінології. На сучасному етапі слід вважати доцільним виділення восьми морфологічно-іконографічних класів найдавнішої мегалітичної скульптури українського регіону:

- 1) менгіри;
- 2) фаллоїдне каміння (ми схильні відносити цю групу до менгірів, так як обидві категорії мають схожий специфічний символізм та функціональне значення);
- 3) стели;
- 4) антропоморфні стели;
- 5) орнітоморфні стели;
- 6) зооморфні стели (букранії);
- 7) іхтіоморфні форми;
- 8) ідоли.

За нашими спостереженнями, зооморфні стели найбільш поширені в буго-дністровському регіоні, фаллоїдне каміння в інгуло-дніпровському, а ідоли окреслюють периферію ямної культурно-історичної спільності. Однак в своїй роботі ми фокусуємо увагу на дослідженні та аналізі досліджень вчених щодо кромлехів, менгірів, ровів що їх супроводжують та стелах різних категорій.

Окремою групою є скульптурні форми природного походження без обробки, а також лапідарні мегалітичні рухомі пам'ятки, так звані жертovníки, плити з чашоподібними заглибленнями та штучно видовбаними рівчачками. Визначальними рисами статуарних пам'яток, цей термін ми пропонуємо як спеціальний, є монолітність основної форми, суцільна або часткова обробка трьох торців пам'ятки, а також функціональний зв'язок з поховальним культом або підкурғанним комплексом. Обґрунтування та визначення п'яти з восьми морфологічних класів статуарних пам'яток (менгіри, ідоли, стели, антропоморфні стели, фаллоїдне каміння) неодноразово висвітлювалося у спеціальній літературі.

Слід зазначити, що антропоморфним стелам приділялось найбільше уваги, бо саме цей клас був першим диференційований як монументальна скульптурна пам'ятка. В науковій дискусії порушувалося питання про умовність цього терміну та міру його відповідності основним рисам людської постаті (відсутність розчленування у нижній частині, непропорційне співвідношення між розміром голови та тіла, відсутність шиї, статевих ознак тощо). На нашу думку, найдавніша кам'яна скульптура, перш за все антропоморфні стели та ідоли, відбивають складний архаїчний пласт давнього світогляду, тісно пов'язаного з тотемічними уявленнями та культом першопредка-тотема. Спроби обмежити кам'яну скульптуру доби енеоліту – ранньої бронзи образом людини призводять до штучної модернізації реконструйованої системи уявлень, це дає ризик неповноцінного відтворення міфологічної та духовної картини первісної свідомості, аналіз та вивчення якої становить первинну ціль вивчення цих

пам'яток. Навіть у більш розвинутих і складних за своєю соціальною структурою суспільствах давнього світу, таких як шумерське, давньоєгипетське, давньокитайське, синкретичні зооантропоморфні, орнітоморфні та іхтеоморфні образи були домінуючими. Особливо це стосується божеств, пов'язаних з поховальними культами.

Питання про зооморфні образи у кам'яній скульптурі Причорномор'я вперше було поставлено у зв'язку з інтерпретацією частини кам'яних статуй Північно-Західного Причорномор'я. Досі зооморфні стели недостатньо вивчені серед кам'яних статуй українського регіону і обмежуються формами, що нагадують бичачу голову (Григоріополь, к.1, п.9; Струмок, к.6, п.3). Якщо виділені в окремий клас, за класифікацією дослідників, плити-букранії справді мають сліди обробки на торцях та на поверхні, вони, безперечно, мають бути виділені у спеціальний клас зооморфних стел. Однак виділення цієї групи статуй поки що не супроводжується відповідним описом технологічних особливостей обробки поверхні, а також фотоматеріалами. Відсутня і обґрунтована систематизація зооморфних стел, які у класифікації подаються і аналізуються разом з антропоморфними стелами та жертівниками.

До окремої групи пам'яток слід віднести орнітоморфні стели. Вони відрізняються від антропоморфних наявністю кількох виступів на верхньому поперечному торці (Касперівка, к.1, п.12; Лімани, к.1, п.14; Новокотовськ, к.1, п.7; Білолісся, к.7, п.3). Зображення очей, носа, відсутність іконографічного знаку, що позначає рот (Касперівка, Лімани), неантропоморфні їх пропорції підкреслюють, на думку дослідників, пташиний образ.

Цікава іхтеоморфна форма кам'яних статуй була виділена Б.Д.Михайловим у закладі ямного поховання у селі Соснівка на Херсонщині [9, с. 181]. Поки що вона залишається єдиною знахідкою скульптури такого класу в Україні, але, ймовірно, покладе початок подальшому виявленню подібних форм у причорноморських

степах. Як відомо, іхтеоморфні форми є найдавнішими скульптурними формами монументальних монолітів Європи (Лепенський Вир), Кавказу (вішапи), Південного Сибіру (тазмінська скульптура). Існування іхтеоморфних форм в українській лапідарній скульптурі доби енеоліту – бронзи засвідчило б неолітичне коріння цього історичного феномена. Знахідка іхтеоморфної форми стели у Приазов'ї, у разі підтвердження штучної обробки торців та поверхні пам'ятки з села Соснівка, дозволить поставити питання про включення надчорноморського регіону у зону складання найдавнішого монументального мистецтва Євразії. Це було б ще одним аргументом проти концепції О.О.Формозова щодо зон з нерозвинутим первісним мистецтвом, до якої він відносив територію прадавньої України [29, с.175].

Слід зазначити, що виділення поряд з антропоморфними та фаллоїдними орнітоморфних, зооморфних та іхтеоморфних форм лише до певної міри висвітлює первинне семантичне значення найдавніших лапідарних пам'яток. Масова поховальна кам'яна скульптура, як свідчать численні історичні та етнографічні аналогії, ніколи не була повністю монолітною, виготовленою лише з одного матеріалу. Народна кам'яна та дерев'яна скульптурна форма відрізнялась від скульптурних форм перш за все своєю багатоконпонентністю. Широко використовувались глина, шкіра, хутро, пташине пір'я, кістки тварин, дерево, різноманітні рослинні оздоблення (трава, гілки дерев, квіти), тканина. Аналіз кам'яних закладів, до складу яких входили кам'яні статуї, виявив численні свідчення про фарбування кам'яних стел безпосередньо у кам'яному закладі, вкриття їх верхніх частин цинонками рослинного походження, окремими дерев'яними дошками, великими кістками тварин (Старогорожено, к.1; Ковалівка-V, к.1; Відрадне, к.7; Степове, к.1).

На жаль, існування на українській землі мегалітичних споруд з кам'яною скульптурою, близьких за часом та сакральним призначенням до

всесвітньовідомих пам'яток, залишається надбанням вузького кола науковців. Певною мірою це пояснюється незначною кількістю опублікованих археологічних матеріалів, а також можливим впливом радянської влади на висвітлення стародавності та самобутності розвитку української культури, особливо її загальноєвропейських тенденцій розвитку. Втім, дослідження мегалітичних та скульптурних пам'яток України відбувалося, хоч і досить повільно.

Питання про зв'язок мегалітичних статуарних пам'яток степової України з західноєвропейськими вперше було висвітлено П.П.Курінним на матеріалах антропоморфних стел [5, с.16].

Подальші дослідження скульптурних мегалітів тісно пов'язані з інтенсивними археологічними обстеженнями на територіях зведення новобудов у другій половині 60-х – на початку 90-х років, що кількісно і якісно змінило джерельну базу. Мегалітичні пам'ятки, особливо такі їх різновиди як каїрни, кромлехи та кам'яні скрині (цисти), в комплексах яких знайдена більшість статуарних пам'яток, здобули за цей період новий для себе статус масових джерел. На жаль, стрімке зростання джерельної бази не супроводжувалось збільшенням публікацій про українські скульптурні мегаліти, "левова" частина яких і досі не введена у науковий обіг. Узагальнююча праця О.О.Формозова, де пам'яткам України було присвячено невеликий розділ, базувалась на обмежених серіях кам'яних скринь, кромлехів та стел, відомих автору на кінець 60-х років, і була видана понад тридцять років тому. Проблемам культурної приналежності, хронології, типології окремих груп кам'яної скульптури присвячено дослідження Я.Телегіна [27, с. 19].

Вивчення мегалітів як масових пам'яток з початку 70-х років проводилось у межах окремих їх різновидів, а також культурних комплексів, в яких вони були знайдені. У цей період дослідники надають перевагу регіональним дослідженням статуарних пам'яток. Виразно окреслився пріоритет регіонального принципу в

серіях публікацій другої половини 70-х років. Значні польові дослідження по виявленню мегалітів Криму проведені А.О.Щепинським, але лише незначна частина цих оригінальних джерел знайшла висвітлення у публікаціях [31]. Усатівським мегалітичним комплексам з статуарними пам'ятками присвячено дослідження О.Ф.Лагодовської, Е.Ф.Патокової, В.Г.Збеновича, В.І.Петренка, Л.В.Суботіна [6, с. 44; 26, с. 166].

Порушення принципу комплексного вивчення кам'яної мегалітичної скульптури веде дослідників у глухий кут, бо відсутні комплекси їх первинного використання у святилищах. Досліджене у Молдові у с. Красне (Григоріопільська курганна група) нижньомихайлівське святилище та спроба інтерпретувати знайдене дрібне каміння та плитки (розміром 15-35 см) як первинне використання кам'яної скульптури не витримує критики. Знайдені лапідарні пам'ятки не відповідають морфологічним обрисам новоданилівської, нижньомихайлівської, ямної та кемі-обинської скульптури, відомої з поховальних комплексів. Щодо питання про сакральне використання цього каміння у святилищах доби енеоліту, то це є окремою темою дослідження місця та ролі так званих скульптурних форм природного походження у курганних могильниках українського Степу.

Лише аналіз кам'яної скульптури як складової частини поховального обряду дозволяє розкрити функціональне призначення певних класів і груп цих рухомих мегалітів. У пам'ятках типу святилищ трапляються менгіри та менгірні форми, але і досі невідомі антропомофні стели (Долгінцево, Малий Кременчук, Тимофієвка). Важливо зазначити, що у Тимофієвському святилищі менгірні форми мали виразні риси статуй природного походження.

Значною мірою виникнення та поширення концепції вторинного використання статуарних пам'яток пояснюється нерозробленістю та неузгодженістю загального уявлення про те, що слід вважати давньою кам'яною статуєю, стелою, менгіром тощо. Як свідчать численні архівні матеріали звітів про

дослідження курганних пам'яток, а також наукові публікації, до категорії стел належать усі плити, блоки, каміння і навіть камінці, що мають прямокутні, овальні, трапецієподібні обриси; невеликий або великий виступ на одному з торців, переважно на поперечному, незважаючи на відсутність рис штучної обробки. Як правило, не береться до уваги і розміщення статуарної пам'ятки в нерухомому мегалітичному комплексі (кам'яний заклад, скриня, кромлех, насип кургану, крепіда).

Внаслідок нечіткої класифікації та некоректного застосування класифікаційних визначень стає розмитим саме поняття кам'яної статуї, стели, менгіра тощо, до класу яких починають відносити буквально всі плити, залежно від уявлень дослідника. Так, у працях Є. Ю. Новицького до класифікації кам'яної скульптури Північно-Західного Причорномор'я потрапляють плити взагалі без рис штучної обробки торців (Семенівка, к.14, п.11; Маяки, к.1, п.1; Григоріополь, к.1) [11, с. 16]. Слід зазначити, що термін "стела", так само як "ідол" або "менгір", є умовними як у європейській, так і до останнього часу в українській та російській наукових термінологіях. Цими термінами, як правило, називається не один, а декілька досить відмінних морфологічно і функціонально типів кам'яних статуарних пам'яток.

Особливої уваги заслуговують знахідки антропоморфних стел і стел з отворами та заглибинами на торцях. У цих вузьких отворах зберігались залишки дерев'яних жердин. Тонкі дерев'яні жердини зберігаються також на поверхні статуй, густо вкритих невеликими плямами червоної вохри. Можливо, що ці отвори були місцями для встановлення додаткових дерев'яних прикрас та конструктивних елементів (Вісунськ, Відрадне).

Залишки охрового розпису і фарбування на статуях, залишки органічного походження, зокрема дерева, не могли б зберегтися у тому разі, якби існував значний хронологічний розрив між первинним (у святилищах) та вторинним (у

поховальних комплексах) використаннями кам'яних статуй. Звісно, компоненти органічного походження не можуть зберігатися, коли статуї втрачають своє сакральне значення й використовуються лише як будівельний матеріал.

Найдавнішими скульптурними пам'ятками України слід вважати менгірні форми середньостогівського блоку культур, що в цілому відповідає загальноєвропейській тенденції розвитку кам'яної скульптури (Довжик, Золота Балка, Виноградний, Ключникова). Ці менгірні форми стояли вертикально, мали висоту до 1 м. Щоправда, дані про ступінь обробки і форми цих менгірів невідомі. Для встановлення нижнього хронологічного репера саме серед пам'яток середньостогівського кола культур, на наш погляд, важливим є факт вертикального встановлення менгірів у складі кам'яних закладів (Чаплі) та в кам'яній гробниці (Маріуполь).

Існування традиції спорудження кам'яних статуй з двоетапним (або поліфункціональним) використанням зафіксовано у племен новоданилівської, нижньомихайлівської та давньоямної культур, однак масового поширення ця традиція набуває лише в пам'ятках пізньої ямної культури Правобережжя та Лівобережжя. В цей час виразно окреслюється поліфункціональне використання статуарних пам'яток, виявляється тісний зв'язок з такими мегалітичними пам'ятками, як кромлехи, каїрни, кам'яні скрині.

Початком кульмінаційної фази розвитку традиції виготовлення кам'яних статуй слід вважати другу чверть – середину III тис. до н.е., що пов'язано з пам'ятками ямної культурно-історичної спільності пізнього етапу, а також з кемі-обинською та ранньокатакомбною культурами. У цей період виразними стають локальні особливості виготовлення та оздоблення кам'яних статуй, важливо, що ці особливості мають надкультурний характер. Поряд з розписами та орнаментованими рельєфом, а також контррельєфом скульптурними формами продовжують існувати статуарні пам'ятки, виготовлені за архаїчними традиціями

складеної скульптури з додатковими конструкціями органічного походження. У поховальних комплексах пізньокатакомбного часу традиція виготовлення кам'яних статуй занепадає, хоча і потрапляє до носіїв катакомбних культур внаслідок процесів акультурації від ямних племен Приазов'я, Поінгулля, Побужжя та Подніпров'я.

Основною особливістю "кемі-обинських" статуарних пам'яток визнавався моно-поліхромний розпис та іконографічні зображення (сюжетні та орнаментальні). Орнаментальні композиції видовбані або виконані червоною вохрою, рідше вуглем або білою крейдою, являють собою інколи килимовий зигзагоподібний орнамент, який невідомий на кераміці кемі-обинської культури, для якої взагалі невластива орнаментальність, а зафіксований на кількох посудинах геометричний візерунок досить одноманітний. Стилiстичні особливості орнаменту та "сюжетних сцен" кам'яних ідолів, на нашу думку, свідчать про їх належність до різних культур.

Клас "енеолітичних ідолів" на сучасному етапі вивчення вимагає перегляду щодо їх хронології, яка за аналізом іконографії Керносівського, Федорівського, Верхоріченського та Чобручцького ідолів не сягає глибини раніше кінця другої чверті II тис. до н.е.

Окрему групу найдавніших "кам'яних баб" складають монолітні статуарні пам'ятки, що виготовлені з великих суцільних брил вапняку або пісковика, зрідка граніту, які перекривають поховання маленьких дітей або підлітків. Не може не привернути увагу форма цих "антропоморфних стел", що округлою обробкою зовнішньої поверхні, особливо основи, надзвичайно товстими стінками ставлять під сумнів можливість їх використання у вертикальному положенні (Астаніно, Лічево, Мефодієвка, Антонівка та інші) [12, с. 44].

Вивчення мегалітичних пам'яток України на етапі їх оформлення у масове археологічне джерело відкриває нові перспективи вивчення таких невисвітлених в

українській праісторії проблем, як найдавніша східноєвропейська поховальна сакральна скульптура, становлення форм і норм найдавнішої елітарної поховальної обрядовості, формування специфічного поховального обряду для дітей, формування образу божества та складання нового пантеону божеств доби палеометалу.

Також в цій дипломній роботі ми використали історіографічні данні дослідження мегалітичних архітектурних споруд на Північному Заході Росії та Сибіру. Як зазначає дослідник Л. С. Марсадолов: Виготовлені з «вічного» матеріалу, мегаліти мали різні функції: культову, астрономічну, похоронну, житлову, оборонну, виробничу і ін.

За своїми розмірами і обсягом мегаліти можуть бути поділені на п'ять типів: 1) велетні – найбільш унікальні, найбільші, оброблені людиною окремі плити, стели, валуни, камені обсягом понад 30 м³ і вагою понад 100 т; 2) гіганти – камені об'ємом від 15 до 28 м³; 3) великі – з обсягами від 10 до 14 м³; 4) середні – від 6 до 9 м³; 5) малі – від 1 до 5 м³. Гігантські камені унікальні, вони займають особливе становище в кожному пам'ятнику і в навколишньому сакральному ландшафті [8, с. 48]. Мегаліти потребують не тільки охорони, а й детального вивчення фахівцями різних галузей науки. Детальне вивчення об'єктів мегалітичної спадщини сприятиме подальшому глибшому розумінню теоретичної єдності євразійського геокультурного простору з найдавніших часів і до сучасності. (Марсадолов)

Більшість археологів відзначають постійність використання мегалітичних об'єктів. Великі стели, плити і кам'яні об'єкти періоду бронзи іноді знову використовували в епоху заліза, а потім в середньовіччі і пізніше, аж до сучасного будівництва. Спорудження майже кожного нового культового і побутового центру було тривалим і багатоетапним. Одна справа – відкриття нового, сакрально значимого для союзу племен ритуального центру, а інше – невеликі племінні або

родові культові місця, часто обділені увагою серйозних академічних дослідників. Як зазначають численні дослідники, це заважає формуванню цілісного розуміння генерації сакрального життя та міфологічних процесів в житті архаїчних суспільств. Звісно, ми вважаємо актуальною цю проблематику щодо дослідження мегалітичної культової традиції на теренах України і в Північно-Західному Причорномор'ї зокрема. Вище згаданий дослідник Л. С. Марсодолов поділяє процес вивчення і пояснення призначення мегалітичних об'єктів на п'ять взаємопов'язаних етапів: 1) підготовчий, 2) вимірювально-ландшафтний (польових досліджень), 3) метрологічний, 4) планіграфічно-астрономічний і 5) інтерпретаційний (найбільш ефективною є концепція археоастрономічної інтерпретації, яка буде згадана пізніше) [8, с. 52].

В контексті використання методу археоастрономічної інтерпретації, в ході своєї роботи, см звернулися до досліджень курганів та підкурганних мегалітичних споруд С. Іванової, Т. Потьомкіної та дослідника Ю. Шилова, що досліджував кургани та курганну поховальну традицію на Півдні України. Так, з кінця 70-х рр. минлого століття в науковому дискурсі України гостро постало питання інтерпретації специфіки мегалітичної архітектури, оскільки часто процес зведення споруд був надзвичайно складним та довгим, відтак тлумачення поховальної мегалітичної архітектури виключно в площині поховальних монументів, звидається недостатнім. Гострою ми вважаємо проблематику тлумачення складного міфологічного та культурницького процесу, візуалізацією котрого часто виявлялись об'єкти дослідження і дійти відповіді в цьому питанні можливо лише відтворивши до реконструюючи систему міфологічних ритуалів, що були духовною основою життя в архаїчному суспільстві. Лише системно реконструюючи складний міф, можливо зрозуміти контекст, в котрому фігурували менгіри, кромлехи та стели.

Розділ 2

АРХЕОАСТРОНОМІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МЕГАЛІТИЧНИХ СПОРУД

Науковці, які займались дослідженням традицій спорудження мегалітичної культової архітектури, стикались з єдиною специфічною проблематикою – проблематикою тлумачення мегалітів як таких, їх місця в формуванні сакрального простору в архаїчній свідомості їх функціонального та символічного аналізу.

Десятки років комплексного дослідження мегалітичної традиції в поховальній архітектурі нашттовхнули дослідників на гіпотезу та концепцію прямого співвідношення специфіки мегалітичної архітектури з зоряною картою та циклами руху зоряних тіл, точок сходу та заходу Сонця в особливі календарні інтервали, як то осіннє та весняне рівнодення та зимове і літнє сонцестояння. Ця концепція дістала назву археоастрономічної інтерпретації. Цей розділ присвячений виявленню особливостей застосування археоастрономічних методів інтерпретації в цілому, та до українських пам'яток зокрема.

2.1. Практика застосування методу археоастрономічної інтерпретації мегалітичних споруд. Одним з витоків такого методу інтепретації пам'яток дослідник культур доби бронзи археолог Ю. Шилов вважає дослідження природи гігантських зображень на полях Пампи-де-Наски професором Лонг-Айлендського університету Полом Косаком. Як пояснює Шилов в першому розділі своєї книги «Космічні таємниці курганів», Косак прийшов до висновку про солярну орієнтацію зображень, коли під час заходу Сонця блукав вздовж них. Випадково він помітив, що сонце знаходиться точно вздовж однієї центральної лінії. Як вважає Шилов, ці спостереження дали потужний імпульс у формуванні методу археоастрономічної інтерпретації, хоч і не одразу. Слід також зауважити, що

наведені археологом дослідження він активно використовував у власному вивченні курганів Причорномор'я та підкурганних споруд.

Мегалітичні споруди з одного і багатьох блоків дикого або грубо оббитого каменю відомі в різних країнах світу. Найбільш поширені вони по атлантичному узбережжю країн Європи та Африки, Середземномор'я; досить широко представлені в Північному Причорномор'ї, Криму, на Кавказі, на території Південного Сибіру, Центральної Азії та Уралу.

В більшості зазначених регіонів мегаліти з'явилися в кінці неоліту і найвищого розквіту досягли в ранньому бронзовому віці. Нагадаю, що відомо, як зазначаю більшість вчених, кілька видів мегалітичних пам'яток: менгіри – довгасті неотесані камені, що стоять вертикально; ряди і алеї менгірів, збудовані в один або кілька паралельних рядів; кромлехи – групи менгірів (і інших кам'яних об'єктів), що утворюють один або кілька концентричних кіл; дольмени – гробниці, влаштовані з кам'яних брил або плит; коридорні гробниці, галереї, тунелі, складені з великих каменів різними способами.

Перші розкопки мегалітів були проведені в XIX в. в Європі. На деяких з них біля основи менгірів, в межах кромлехів і всередині дольменів були виявлені випадки поховання людей, а також давня кераміка, кістки тварин, кострища. В результаті мегалітичні споруди стали вважати пам'ятниками, пов'язаними з поховальною обрядовістю.

В останні роки на Уралі відкриті і досліджені практично всі види мегалітичних пам'яток, раніше не відомих в даному регіоні. Досліджені мегаліти зосереджені в двох районах – Середньому і Південному Заураллі. Кожен з них має свою специфіку природно-географічних умов, а також свої особливості організації та композиції мегалітичної архітектури. Але загальним для обох районів є те, що тут знаходяться витoki всіх річок Уралу, які течуть в напрямках чотирьох сторін світу. Дана географічна ситуація сприяла широким зв'язкам і контактам

стародавнього населення Уралу далеко за його межами, включаючи території Східної Європи, Західного Сибіру, Середньої Азії., середнього Зауралля. В даному районі мегалітичні споруди розташовані в умовах гірсько-лісової місцевості по берегам великих озер. На сьогодні тут відомо кілька десятків мегалітів, зосереджених в двох місцях: в верхів'ях Ісеті в районі Єкатеринбурга і на о. Віра на оз. Тургойк на північний схід від Челябінська [15, с. 23].

Специфіку способу життя і світоглядних уявлень древніх мешканців верхів'їв Ісеті визначали такі природно-географічні та ландшафтні особливості. Перша була пов'язана з річкою Ісеть, яка представляла собою підводний канал в системі переливних озер: Шітовського, Ісетського, палеоозера Романовського та Верх-Ісетського. Підводний канал чуйно реагував на кліматичні зміни і визначав цикли регресій і трансгресій берегової лінії. Водна поверхня озер переливного типу, згідно картографічної реконструкції, збільшувалася від 300 до 500% [17, с. 140].

В результаті, стародавні мешканці озер були підпорядковані законам життя коло великих водоймищ. Поселившись на численних островах і півостровах, вони мали можливість регулярно спостерігати цикли руху світил і зоряного купола неба в межах далекого горизонту, і на основі цього географічного положення, відповідно, формували свій сакраментальний простір.

Друга особливість – місцезнаходження озерної системи в межах Верх-Ісетського гранітного масиву протяжністю близько 100 км в меридіональному напрямку [2, с. 275]. Гранітні ували з рядом вершин обмежували озерну мережу зі сходу і заходу. Більшість вершин, наряді яких виявлені сліди культової діяльності різних епох, добре проглядаються з островів і півостровів озер – можливих точок спостереження. В останні три роки на території верхів'їв Ісеті в гірничо-лісовому Заураллі відкриті і частково досліджені мегалітичні пам'ятки епохи енеоліту (дольмени, тунелі, менгіри), які можуть розглядатися як археоастрономічно

трактовані об'єкти. Вони мають природничьо-антропогенне і антропогенне походження і істотно відрізняються від західно-європейських і північнокавказьких. Дольмени є багатотонними гранітними спорудами з валунів і великих плит. До теперішнього часу в верхів'ях Ісеті відкрито сім дольменів, розташованих на схилах увалів або у їх підніжжя, три з яких досліджені розкопками [17, с. 142]. В інших місцях Уралу подібні пам'ятники поки не відомі.

Входи в камери орієнтовані на захід або північний захід. Довжина камер прямокутної і трикутної форми становить 1,5-2 м, ширина – 0,8-1 м, висота – 1,2-1,5 м, що дозволяє припустити їх потенційну орієнтацію на точку заходу сонця в день зимового сонцестояння.

Перед дольменами розташовані насипні майданчики розміром 9-12 м². Горизонтальну площину майданчиків по периметру підтримують великі валуни. У процесі розкопок в камерах і на майданчиках зафіксовані сліди обрядової діяльності та ритуальні предмети, як то залишки посудин, кісток та органічні залишки, що характерні для ритуалістики, пов'язаної з культами родючості.

Структура сакрального простору 13 неодноразових жертвоприношень: залишки вогнищ, шматочки вохри, фрагменти Аятської кераміки епохи енеоліту (дольмени Романовський 1, Шітовський 6), кам'яні знаряддя, скупчення гранітних виробів у вигляді голів і фігур тварин і птахів. Біля входу в камеру Романовського 2 дольмена перебувала голова лося, Шіговського 6 дольмена – ведмедя. Більш дрібні фігурки в скупченнях після ритуальних дій на майданчиках перекривалися плитами або шаром дрібних каменів [22, с. 38-42]. На площинах деяких дольменів і поруч виявлено чашовидні поглиблення.

В даному районі відкрито п'ять тунелів, розкопками і шурфами досліджено два пам'ятника. Один досліджений тунель (Намети I) – природно-антропогенний об'єкт, розташований у основи західного схилу о. Кам'яні намети, біля краю берега палеозера Романовського (рис. 2, 4). Він має довжину 10 м, орієнтований з

півночі на південь з невеликим відхиленням на північний захід. Добре зберігся північний портал з входом висотою 1,7 м, шириною 1 м, утворений двома гранітними стінами, перекритими валуном і плитами. Зі східного боку portalу на п'яти каменях встановлена мегалітична фігура у вигляді голови ведмедя [18, с. 205-207]. У основи голови ведмедя збереглися сліди жертвоприношень у вигляді фрагментів трьох посудин Липчинська культури епохи енеоліту і залишки шлуночка лісового птаха. На західній береговій кромці острова, якраз над тунелем, розташований могильник Липчинська культури кінця IV – III тис. до н.е. Можливо, з ним пов'язані зазначені жертвоприношення. На плиті поруч з входом були вибиті дві чаші глибиною 2-2,5 см, діаметром 35-40 см.

У центрі тунелю був другий вхід, орієнтований на захід. У західного входу тунелю жертвоприношення чинило населення іншої енеолітичної культури – Аятської. В склад знахідок входять фрагменти посудин, шматочки вохри, вироби з каменю. Перед входом під шарами каменів знайдена також кераміка культур інших епох: Коптяківської, алакульської, черкаскульської епохи бронзи; Ісетської раннього залізного віку [23, с. 198]. Отже, тунель відвідували люди різних епох. Найбільш ранні жертвоприношення проводилися населенням енеолітичної Липчинської культури [14, с. 253].

Насипу майданчиків, розташованих по обидві сторони виходів з тунелю, обмежені великими валунами. Матеріали розкопок майданчиків (залишки від вогнищ, гранітні фігурки звірів і птахів, що лежать скупченнями по 3-5 екз.) Свідчать про те, що тут відбувалися ритуальні дії в кінці III тис. до н.е. : на основі радіовуглецевого аналізу вугілля з вогнищ отримана дата – 3975 ± 80 років.

Менгіри – стоячі камені з паралельними гранями і звуженої або округлої вершиною різної висоти (від 0,7 до 2 м), виявлені в верхів'ях Ісети, відносяться до різних епох. Найбільш ранніми є три менгіра, що входять в енеолітичний

комплекс дольмена Романовський 2, датованого радіовуглецевим методом 4200 ± 85 років [13, с. 195].

Один з цих менгирів стояв поруч зі входом в камеру дольмена, притулений до валуна. Решта три менгіра виявлені на схилі гори. На північ від дольмена знаходився менгир висотою 1,4 м, укопаний вертикально на глибину 0,4 м і заклинений камінням, орієнтований вузькими гранями в напрямку схід – захід. На західному схилі лежав менгир довжиною 0,9 м, на південному – довжиною 1,3 м [13, с. 198].

Цілком ймовірно, що до епохи енеоліту належить менгир на схилі гори Медвежка, на вершині якої знаходяться тунель. У основи менгіра корінням дерева, що впало підняті на поверхню гранітні фігурки, аналогічні знайденим на майданчиках дольменів. Два менгіра на о. Кам'яні намети стояли у північно-західній і південно-східній кордонів каменоломні епохи бронзи. Напрямок вузьких граней каменів – схід – захід. Біля менгирів здійснювався якийсь ритуал, котрий можна віднести до культу Сонця та Вогню [16, с. 43].

Третя група менгирів входить до складу курганного некрополю епохи Великого переселення народів на Шітовському озері. Менгіри встановлювалися біля основи кам'яних ящиків-цист, висота їх в більшості випадків – 1,1-1,6 м, напрямок вузьких граней. Отже, менгіри в даному районі існували і як окремий вид пам'ятників, і в комплексі з іншими видами археологічних пам'яток – дольменами, тунелями, курганами що, мабуть, вказує на їх функції в якості гномону [14, с. 55-58].

У дні осіннього рівнодення промінь сонця, що заходить, проникає в отвір в західній частині мегаліту 1 і доходить до його східної стіни. Цей ефект можливий лише в дні рівнодень. Випадковість тут мало ймовірна, що дозволяє нам зробити висновок про солярну орієнтацію вищезгаданих структур [19, с. 85].

З точки зору археоастрономії представляють інтерес квадратні вікна в Пв-Сх і Пв-Зх частини мегаліту 1. Це може означати, що по положенню тіні від вікна з південної сторони визначався південь, від якого вівся певний відлік часу, свого роду сонячний годинник. Багато що залежало від висоти сонця і вікна, місця в приміщенні, куди потрапляла тінь, що могло давати певний відлік часу. Південне вікно могло бути пов'язано і з наглядом положення Місяця в кінці першої і початку третьої чверті, а також під час повного місяця [20, с. 117].

Особливістю конструкції мегаліта 2 (розміри споруди по зовнішньому контуру $8,5 \times 1,6 \times 4,5$ м, орієнтування камер в напрямку північ і захід) є великий простір між плитами перекриття південної камери і в північній боковій стіні в північній камері. Подібне оформлення порталів (так званих слухових вікон) відомо в знаменитій гробниці Нью-Грейндж в Ірландії, де отвір слугував для проникнення променів сонця, що сходять в дні зимового сонцестояння. Таким чином, в мегаліти 1-3 досить чітко позначені західний і північний напрямки, що мають відношення до заходу сонця в дні рівнодення і мали вказувати на Полярну зірку.

На о. Віра досліджений також культовий майданчик з великим менгіром в центрі. Менгір був оточений валунами. На культовому майданчику чітко фіксуються лише солярні напрямки, пов'язані з днями літнього сонцестояння і рівнодення [18, с. 215].

Хронологія пам'ятника ускладнена через відсутність знахідок, безпосередньо пов'язаних з мегалітичними споруди. Однак, з огляду на те, що значна частина о. Віра зайнята археологічними пам'ятками, велика частина яких відноситься до епохи енеоліту, дослідники пам'ятника вважають, що поява мегалітичних традицій в досліджуваному районі може бути датована межею неоліту і мідного віку, тобто приблизно у середині IV тис. до н.е. Передбачається також, що на острові в цей час знаходився великий культовий центр.

Мегаліти біля могильників встановлювалися переважно в південному напрямку і ніколи не споруджувалися в північному секторі. Ряди менгірів, як правило, розташовувалися на місцевості значно вище поодиноких менгірів, в зоні прямої видимості і на південь від найбільш помітної вершини округи. При цьому пам'ятники як би шикуються певній складній лінії: поселення – мегаліт – могильник / пагорб. У ландшафті це виглядає наступним чином: річка – поселення, найчастіше на першій надзаплавній терасі, – менгір або ряд менгірів по плавно місцевості, що підвищується (як правило, це схил найближчого невисокого пагорба) – далі вершина даного пагорбу. При відсутності поселення є як би частиною зазначеної вище схеми: мегаліт – могильник. Могильник і в цьому випадку розташовується в ландшафті вище мегаліта. Переважно зазначена лінія або вісь проходить по лінії північ – південь [15, с. 23].

Використання автором публікації методів археоастрономії стосовно дослідження мегалітичних об'єктів показало, що їх семантичний зміст був набагато глибшим і різноманітнішим. Мегаліти не тільки фіксували присутність людини в навколишньому ландшафті, відзначаючи освоєний конкретним колективом людей простір, але були вписані в існуючу в уявленнях їх творців структуру світу як в горизонтальній, так і у вертикальній проекціях. Вид з поверхні і розкопки мегалітичних пам'яток демонструють їх чітку прив'язку до напрямів, відповідним чотирьох сторонах світу, а також важливим сонячним і місячним азимутах, що відзначає добові та сезонні зміни [21, с. 293].

Горизонтально-географічні планування археологічних пам'яток – це ті, які прив'язані до даної географічної місцевості і вказують особливі світоглядні напрямки. Найпоширеніший приклад – це голова померлого в похованні вказує напрямом в сторону "Батьківщини предків", певної міфологеми духовного ідеалу, обителі колективного предка та квінтесенції культу предків [3, с. 356].

З даних, наведених вище, можна зробити висновок про найбільшу актуальність концепції археоастрономічної інтерпретації мегалітичної поховальної архітектури. На основі досліджень вчених було виявлено, що роль мегалітів в сакральних просторах – головна. Вони є серцевиною генерації духовного простору, географічними орієнтирами та пунктами фіксації руху небесних об'єктів, котрі були, вірогідно, основою міфологічних систем первісних людей.

2.2. Археоастрономічні дослідження курганів та підкурганних мегалітичних споруд в Україні. Як вже зазначалось в першому розділі, археолог Ю. Шилов активно користувався методом астрономічної інтерпретації археологічних структур під час своїх експедицій, одним з перших випадків, коли археолог застосував цей метод, відбувся влітку 1972-го року під час експедиції на території археологічного комплексу Високої Могили, що на Херсонщині. Так, виявилось що на території Високої Могили біля кургану з однієї точки розходяться 12 насипів-доріг, котрі стало видно лише з висоти пташиного польоту. Вчений допустив, що такі насипи можуть мати календарний символізм та значення, а оскільки будь-яка календарна система напряду пов'язана з рухом зоряних світил, дослідник допустив можливість небесної орієнтації комплексу. Важливим аргументом на користь цього припущення слугує те, що функціонально ці «дороги» позбавлені будь-якого сенсу – вони нікуди не ведуть, не з'єднують ніякі поселення та не мають чіткого направлення. Це дозволяє ще упевненіше припустити їх виключно символічне та ритуальне значення.

Пізніше, в ході досліджень, археолог виводить специфічну групу підкурганних кромлехів, поширених в поховальній традиції населення Північно-Західного Причорномор'я, Криму та Кавказу – «яйцеподібні» кромлехи. Цікаво, що міфічний образ яйця часто фігурував ключовим та фундаментальним символом

в космогонічній системі багатьох народів, в тому числі індоєвропейських. Слід підкреслити, що такі кромлехи зазвичай були «розколоті» отворами у гострій та діаметральній («тупій») сторонах кромлеху, так «тупа» сторона була зазвичай орієнтована на північний-захід. Як зазначає Ю. Шилов, вірогідне тлумачення цих особливостей – це символічне розколювання яйця, міфологічне народження нового року в циклі сонцестоянь, а особливо під час зимового Сонцестояння (так би мовити, народження літнього Сонця).

Також за думкою дослідника, це беззаперечно аргумент на користь теорії про космогонічне значення курганів, як таких, в контексті кургану як проєкції відомого архаїчній людині Універсуму. Власне, дослідник вказує, що подібні кромлехи були виявлені поблизу комплексу Кам'яна Могила, в композиції кургану №11. Кромлех був напрямлений розділеними частинами в бік заходу сонця в день зимового сонцестояння та в бік сходу сонця в день літнього сонцестояння. До речі, у виявлених «дугах» «розколотого кромлеха» виявилось перше овальне поховання (форма також опосередковано натякає на символ яйця) та інше поховання дитини глиняний яйцеподібний глечик. Наведені дані та аргументи дослідника видаються переконливими, тож виходячи з них, можна прослідкувати та допустити думку про поєднання астрономічних спостережень (чітка орієнтація отворів в кромлесі) з символізмом відомої космогонічної міфологеми, пов'язаної з яйцем, як епіцентром утворення Всесвіту. До того ж, Шилов дуже сміливо допускає, що форма комплексу Кам'яної Могили нагадує силует черепахи (котрі, як відомо, також несуть яйця), що дослідник поєднує в здогадку про цілковитий символізм комплексу. (28, с. 50) Останній аргумент видається надто сміливим, проте наведені вище дані виглядають переконливими для погляду крізь призму археастрономічного методу інтерпретації на згадані підкурганні структури.

Дещо інший сюжет описує дослідник на прикладі кургану №1-11 коло с. Усатово, неподалік від курганів, що на думку дослідника формою нагадують черепаху та жабу. Так, в кургані була знайдена певна конструкція у вигляді валу змієвидної форми, що оточувала в свою чергу яйцевидну конструкцію. Остання конструкція представляла собою яму, оточену жовтим (піщаним) викидом, над котрою височів чорноземний насип, який був вимощений камінням (своєрідна крепіда).. Ю. Шилов допускає, що майбутнє розграбування поховання носило скоріш ритуальний характер та обряд в цілому слугував проекцією «вилуплення» небіжчика.

Загалом, як відмічає археолог, такі символічні обряди були характерними для скотарів Причорномор'я, що жили коло водоймищ та річок, адже вони часто стикались у своєму побуті з яйцями, а отже навіть з побутового функціоналу можна допустити актуальність символу яйця та народження з нього організму як організовуючого компоненту у космогонічній системі уявлень. Обряди, що поміщають небіжчика у «яйцевидні» кромлехи, на імітовані човни (носилки) чи на «острівці», виконані з відмінних і нехарактерних для поховання матеріалів, слугують інтеграцією мерця з космогонічною моделлю в свідомості первісної людини. Власне, потреба в цій інтеграції, в тотальному ототожненні свого життя та життя членів общини з моделлю створення Всесвіту й можна вважати головним аргументом та передумовою спостережень за специфікою руху зоряних тіл, календарної ритуалістики, і в результаті, поєднання поховальної обрядовості з обрядовістю родючості, з культом Сонця та Місяця, з культом Життя, що перемагає Смерть, Зиму та Холод (частиною котрих астрономічно орієнтовані мегаліти, безсумнівно, й слугували).

Врешті-решт, потреба в моделюванні та проекції космогонічної системи в поховальній обрядовості, як в одному з найважливіших сегментів духовності традиційного суспільства, зумовлювалась потребою в перемозі над Первинним

Хаосом, над руйнівними силами життя, знову ж над Смертю [1, с. 192]. Це логічна потреба та реакція первісної людини на питання життя та смерті – це одвічна потреба тотальної організації духовного світу, внутрішня перемога Космосу над Хаосом. На мою думку, саме це питання стало джерелом духовного світу людини, основою ієрархії, що активно розвивалась серед мисливців-скотарів, та врешті-решт створило станове суспільство. Питання організації сакрального простору (власне потреби організації) чудово освітлено в російськомовному дискурсі [1, с. 206].

«Варто розглядати кургани та їх підкурганні конструкції в контексті символічного значення всього кургану як культової споруди, що виникла внаслідок виконання складних поховальних ритуалів. І тут найближчі етнографічні аналогії можемо шукати в індо-іранській, ведійській та індуїстській традиціях створення мандали. В загальних рисах мандала (санскр. коло, диск) – це сакральне схематичне зображення або конструкція, яка використовувалася у ведичних, індуїстських та буддистських релігійних практиках. Тому «мандала» означає також план, схему, ритуальну діаграму. Вона має декілька рівнів значення, зокрема, у давньоіндійській літературі мандала означала: коло, кулю, орбіту, колесо, кільце, країну, простір, сукупність, суспільство, збори, вид змії, одну з частин Рігведи і т. д. В графічному вираженні мандала – це геометричний символ складної структури, який інтерпретується як модель міфологічного всесвіту, «карта космосу». Її типова форма – зовнішнє коло, вписаний в нього квадрат, в який вписано внутрішнє коло, яке може бути сегментованим. Зовнішнє коло – Всесвіт, внутрішнє коло – вимір божеств, а квадрат між ними орієнтований за сторонами світу. Конкретно історичні витоки мандали пов'язані з ведичним ритуалом яджни, де мандала стає основним способом організації сакрального простору. Тому мандали широко використовувалися в будівельних ритуалах, які моделювали символічний план, а не план реального храму, чи план місцевості.

Кожен рух при натягуванні шнура і кресленні ліній мандали на місці майбутнього храму був ритуальним і космічно значимим. Будівельна мандала – це передусім квадрат у плані, зорієнтований за сторонами світу; і такі усі індуїстські храми, це їх фундаментальна форма. Існує навіть припущення, що первинна конфігурація мандали була прямокутною. При цьому квадрат припускає коло і його зрештою продукує; коло і квадрат координують один з одним. Структура соціальної ієрархії також часто будувалася і описувалася за принципом мандати. У якості моделі Всесвіту мандала має аналогії з іншими культовими спорудами і предметами людської історії – зикуратами Давнього Вавилону, мегалітичними спорудженнями типу Стоунхенджа, шаманськими бубнами народів Сибіру тощо. Дві основні фігури мандали інтерпретуються як небо/небесна сфера (коло) і земля (квадрат)», зазначає М. Тупчієнко [27, с. 38].

Символічні значення культури та її артефактів проявляються в ритуалах та міфах через певні культурні коди (виробничо-технологічні, соціальні, рослинні, зоологічні тощо). Це означає, що в архаїчних та традиційних суспільствах кожен об'єкт природи, так само як і предмет культури, мав поліфункціональне призначення, вважався наділеним певним рівнем «сили» й тісно пов'язувався як з прагматичним так і ритуальним контекстом. Тому залежно від форми, конструкції, матеріалу споруд і речей, особливостей технології їх виготовлення та функціонування реалізовувалося поряд з раціонально-утилітарними потребами суспільства й широке коло його міфологічних образів, пов'язаних з уявленнями про будову світу, його просторову та часову структуру. Враховуючи зазначене, варто розглядати кургани та їх підкурғанні конструкції в контексті символічного значення всього кургану як культової споруди, що виникла внаслідок виконання складних поховальних ритуалів [28, с. 38].

В Високій Могилі, відмічає Юрій Шилов, під первинним насипом кургану розташувалась овальна яма, небіжчик в якій був повернутий обличчям в бік сходу

Сонця в дні літнього та зимового сонцестоянь [30, с. 54]. Поєднанням та передумовою будови більш вічних та фундаментальних астрономічно орієнтованих культових споруд вважає дослідник це (та подібні) поховання, адже в основі своїй вони несуть тотожній символізм – над ямою з похованням було споруджено дерев'яну будівлю, що була одразу спалена (очевидно, в якості очищення людини в контексті організації способу життя в общині – спалення в будівлі). Такі елементи, безсумнівно, були духовною передумовою створення мегалітів – комплексів, за допомогою яких обрядовість могла сягати кулькових поколінь.

Саме так відбулось згодом в Високій Могилі. В східну частину насипу було створено впускне поховання, над котрим спорудили менгір – символ осі космогонії та життя. Вірогідно, тінь від нього в дні сонцестоянь вказувала на центральне первинне поховання, що створювало певний зв'язок в поховальному комплексі.

Розділ 3
КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА СЕМАНТИКА ПІДКУРГАННИХ
СПОРУД ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
(на прикладі курганної групи біля с. Рєвове)

В степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я було досліджено ряд курганів ранньоямного та доямного періоду, в основі яких виявлені вриті в землю вертикальні стовпи (менгіри) та кругові скупчення кам'яних об'єктів (від необроблених брил, до підігнаних одне до одного компонентів), що класифіковані як кромлехи. Дані археоастрономічної інтерпретації допомагають вченим тлумачити їх призначення та роль, яку вони займали в духовній площині та сакральному просторі життя людини в архаїчному суспільстві. Також дані археоастрономічної інтерпретації особливості утворення цих сакральних просторів допомагають зрозуміти дослідникам роль та значення цих споруджень в світоглядній картині архаїчної людини.

Спостереження за рухом та певними статичними явищами на небі, формувало в давньому суспільстві свій оригінальний статичний погляд на генерацію космічного міфу та космогонії, формували ранні міфологічні системи та духовні уявлення. Особливу роль астрономічні явища брали в генезисі календарної ритуальної обрядовості та формуванні сонячного міфу.

Отож, виключенням не були люди, що виконали поховальний ритуал у вигляді первинної інгумації в кургані №3 поблизу села Рєвове, Одеської області. Цей курган був досліджений у 2003-му році експедицією Інституту археології Національної академії наук України під керівництвом С. В. Іванової.

Курган, що пізніше вчені віднесли в ході радіо-вуглицевого аналізу до енеоліту, знаходиться на 1 км північніше від села Рєвове, Ширяївського району Одеської області. На пологому схилі лівого берегу Великого Куяльнику на 1,5 км

на Схід від ріки. Як зазначають дослідники, що досліджували пам'ятку, сам «майданчик» доволі рівний.

Висота дослідженого кургану становила 1,1 метр від сучасного рівня горизонту, а діаметр майданчику дорівнював 45 метрам. Було встановлено, що в ході підготовки місцевості для поховання, основний шар чорнозему був знятий до світло-жовтого суглинку. Цей майданчик був оточений ровом з двома проходами – на південному заході та сході. Слід зазначити, що в контексті археоастрономічної інтерпретації ці данні вже були тлумачені на початку досліджень. Їх пов'язали з рухом Сонця на небосхилі.

Суглинок, що був добутий при підготовці рову, був викладений в центрі майданчику діаметром 7-9 метрів висотою 0,3-0,4 метру, що символізує певний завищений центр сакрального простору, що може бути розглянуто в формі візуалізації космогонічних сюжетів. В центрі майданчику на викладеного шару суглинку було виконане поховання, позначене в статті дослідження порядковим номером 19.

Описана інгумація центральна та первинна, віднесена до епохи енеоліту. Розчленовані залишки були викладені в формі імітації сидячого положення жертви. Деякі уламки черепу були пофарбовані червоною вохрою, що символізує, звісно, певне духовне очищення та візуалізацію цього процесу. Будь-який поховальний інвентар відсутній, тож допущено, що жертвою був член непривілейованої верстви населення. Інгумація виконана в овальній ямі розміру 1,55x1,15x0,35.

Над похованням був виконаний перший насип з суглинку висотою 11-12 метрів, рів засипаний чорноземом. Поверхня первинного насипу була виконана крепіда з уламків вапняку різного розміру (від 0,1 до 0,6 метра), її кінці були витягнуті по лінії від Заходу на Схід, що, звісно, символізувало на пряму добовий

сонячний цикл. Можемо зробити висновок, що це в сакральному акті символізувало цикл життя людини та її зв'язок та паралель з рухом Сонця.

Східна частина крєпиди викладена з більших уламків вапнянку, ніж західна. На східній частині камені викладені плазом, іноді в 2-3 шари. Тільки в західному секторі камінного насипу, уламки вкопані вертикально в землю, лише невеликий клаптик насипу біля західної частини, була вкрита викладеним одне до одного уламків. Центральна частина кургану була вільна від уламків вапняку, що утворювало чистий глиняний майданчик діаметром 6-6,5 метрів. В центра майданчику було виконане енеолітичне впускне поховання, повністю зруйноване. Зберіглось лише покриття з двох кам'яних плит, та обкладка у вигляді уламків вапняку.

Весь комплекс первинних поховань ідентичний всій Усатівській археологічній культурі, хронологічно відповідним археологічних культур енеолітичних поховань Бугу, Дністра та навіть Дону. Подібні поховальні споруди загалом з'являються приблизно у 4200-3800\3900 р до н. е., 3800\3900-3300\3200 р до н. е.

Повна відсутність будь-якого поховального інвентарю знеможливило культурну ідентифікацію поховань. Проте кругова викладка з каменів – крєпіда – раннього горизонту кургану №3 Рєвова дозволяє віднести цей курган до подібних поховальних споруд з каменю в Північно-Західному Причорномор'ї, що їх радіовуглецевий аналіз датує 5180-4510 р до н. е. На основі цих даних, С. В. Іванова допускає, що датування первинного поховання № 19 могло бути перебільшеним (в плані давності), або ж (якщо, все-таки, датування коректне), крєпіда була споруджена не одночасно з похованням №19, а одночасно з похованням №3. На це, за думкою дослідника, вказує подібна техніка викладки каменю та специфіка залягання в культурних нашарування насипу.

З першим будівничим горизонтом кургану (раннім), за думкою дослідника, також були пов'язані поховання №9 та №11. Поховання мали округлу форму, діаметр їх складав 1,8 – 1,75 м., а глибина – 0,3 – 0,4 м. Ями були заповнені темним гумусовим ґрунтом. В центрі ями №9 було виявлено заглиблення діаметром приблизно 0,4 м. та глибиною 5 см, в якому було викладено «пірамідкою» 5 пласких уламків вапняка, викладених один на одному. Планіграфічне співвідношення об'єктів в ранньому кургані, особливо яма №9, дозволило досліднику інтерпетувати їх, як культові та ритуальні.

Другий (глиняний) насип перекрив всі поховання та об'єкти першого будівничого горизонту кургану, за рахунок чого, імовірно, і отримав витягнуту форму, ідентичну крєпіді в першому будівничому горизонті. За наявних спостережень, глиняний насип та викладка з каменю, оточені ровом – типічна композиція курганів епохи енеоліту [26, с.30]. Ці спостереження дали дослідникам причину вважати другий шар кургану енеолітичним. Аналогічні композиції зустрічаються і в ямній археологічній культурі, проте значно рідше, як зазначають вчені.

Також, другий будівничий горизонт співвідноситься з похованнями 4, 7, 15, 16. Поховання 16 було виконане на північ від центру кургану, біля північного краю крєпиди. Небіжчик похований в положенні лежачи, головою на Захід. Руки покладені вздовж корпусу, а коліна підняті догори. Череп був пофарбований бузковою охрою, а кисті рук – червоною (можливо, це теж пов'язано з ритуальною символікою очищення). Справа від черепа був покладений шмат бузкової вохри, зліва – шматок крєйди. Під ногами небіжчика були покладені дрібні шматочки крєйди. Дно ями було вимащено світлою глиною, а покривала яму примітивна антропоморфна стела.

Поховання №4 було виконане за межею рову, з східної частини кургану. Залишки дитячого скелету майже зруйновані, проте вчені припускають згорблене

положення тіла на лівий бік, головою орієнтовне на Північ. Слід зазначити, що череп в похованні відсутній, на його місці – крем'яний відбійник. Під залишками небіжчика знайдені залишки малинової охри та відбитки кори дерева.

Поховання №7 вважають одним з найпрестижніших в кургані. Поховання розташоване на Захід від центру крепіди таким чином, що поздовжня вісь поховання та небіжчика повторювала осьову лінію Південь-Північ. В похованні виявлені численні органічні зитлілі залишки. Біля плеча знайдені залишки вохри рубінового кольору, також з двох боків по посудині. Біля залишків лівої посудини знайдений крем'яний скребок та залишки людської ключиці. Радіовуглецеве дослідження говорить про вік в 3910 р. До н. е. (похибка в +/- 60 років).

Описані вище три поховання покриті третім насипом з чорнозему, в якому було впускним похованням, інтерпретованим дослідниками як пам'ятка ямної культури, мова йде про поховання №15.

Дане поховання зроблене в південно-західному секторі раннього насипу. Під час конструкції цього поховання був пошкоджений відповідний сегмент крепіди. В ґрунті на місці поховання виявлено залишки колод, а на стінках поховання – сліди рослин. На межах поховання виявлені невеликі канавки – глибиною, приблизно, 7 см – на південній та східній межах.

Дно ями вимашчено світлою глиною та посипане вохрою. Розташування небіжчика в положенні лежачи, головою на південний захід, колінами догори. Під верхньою частиною тулуба небіжчика та під нижніми кінцівками, поверх світлої глини, утворена своєрідна глиняна «подушка» з сірої глини, яку покривав світлий тлін (ймовірно, залишки органіки).

Радіовуглецевий аналіз стверджує про вік поховання в 3780 років (похибка в 70 років).

Отримані дані радіовуглецевого аналізу про давність поховань дозволили дослідникам припустити про приналежність поховань до ямної культури. Також

вчені допускають можливість одночасного існування усатівської та ямної культури в цьому регіоні, через порівняння даних дослідження поховань в Дунайсько-Днівстровському районі [4, с. 23].

Археоастрономічне інтерпретування вчених розглянутої специфіки поховань в даному кургані засноване на загальних методичних пошуках та співставленні зі специфічними об'єктами в похованнях астрономічних тіл та циклів.

При виявленні астрономічних напрямків орієнтації об'єктів поховання, вчені брали до уваги як істинну, так і магнітну Північ. Використовуються азимуту сходу та заходу Сонця зразка 2000 р до н. е., як найбільш споріднені. Допустима похибка в цих дослідженнях складає приблизно 3 градуси.

Значущим аспектом археоастрономічних досліджень, що часто визначає їх об'єктивність та коректність є пошук умовного «центру», тобто орієнтиру та місця, з якого відбувалося спостереження за основними астрономічними циклами в давнину, відносно якого відбувалася генерація сакрального простору в архаїчній свідомості а також часи функціонування цього центру.

Спочатку таким центром в первинному шарі кургану вченими був вибраний центр возвищення крєпиди, під яким знаходилось первинне возвищення. Очевидно, це символізувало центр та вісь символічної ритуальної космогонії в сакральному просторі кургану.

Також дослідниками були встановлені повздовжня та поперечна вісь крєпиди, які максимально чітко (в межах допустимих похибок) співпадали з орієнтацією на сторони світу – Південь-Північ (повздовжня) та Захід-Схід (поперечна).

Точка перетину осей було прийнято за своєрідний центр, географічний орієнтир, навколо якого формувався сакральний ритуальний простір. Ця точка знаходилась між основним похованням №19 та впускним №3.

Паралельно з цим, вісь Захід-Схід майже ідентично збігалась з локацією поховань другого (третього?) горизонту кургану, що дозволило дослідникам впевнитись у вірності визначення центру сакрального простору.

Виходячи з припущення, що точка перетину визначених осей слугувала центром сакрального простору та точкою споглядання та фіксації азимутів сходів-заходів Сонця, були вираховані азимути, вірогідні на 2000 років, як найбільш актуальних відносно досліджуваних об'єктів. В результаті, відштовхуючись від обраного центра, всі поховальні орієнтири крєпиди збіглись, як і більш ранні поховання кургану.

Абсолютно очевидним є припущення, що для коректної фіксації та споглядання астрономічних циклів, давня людина повинна була користуватись чіткою системою розмітки основних орієнтирів в даному просторі, або постійно споглядати та порівнювати данні циклів. Вчені допустили, що на практиці обидва методи мали місце бути в фіксації та генерації сакрального простору.

Подальші висновки щодо локації центру спостереження вказали на те, що цим центром слугував простір між 9 та 11 похованнями. Це дозволило допустити, що кам'яне заглиблення в центрі поховання №9 було своєрідним фундаментом для встановленого (вірогідно) кам'яного стовпа (менгіра), а кам'яні плитки там же – його кріпленням.

Така практика відома в подібних курганних святилищах із збереженими залишками стовпів, котрі ідентифікують як ритуальні та культові.

Взаємне розташування ям поховань №9 та №11 по лінії Південь-Північ дозволяє припустити, що заглиблення в похованні №11 також біло виконане для спорудження ритуального стовпа (менгіра). Ці дані дозволяють співвіднести ці ями та ймовірні менгіри до найдавніших споруд цього ритуального курганного комплексу.

Ймовірно, за допомогою цих стовпів було розмічені основні напрями сторін світу, оскільки вони вкрай точно збігаються, відносно центру ритуального простору.

Це було можливим, завдяки вкрай простому процесу – відповідній розмітці, виходячи з полуденного зенітного розміщення світила, тінь від якого в цьому положенні вказувала прямо на Полюс світу.

Після розмітки Півночі та Півдня, очевидно, було просто встановити інші сторони світу – Схід та Захід.

Як вже було сказано раніше, в точці перетину цих осей було встановлено глиняне підвищення, а навколо цього центру – рів. Могильна ж яма в цьому варіанті планування знаходилась чітко по центру. По діагоналі в такому випадку вона знаходилась чітко в напрямку сходу Сонця під час літнього сонцестояння.

Розположення чітко в центрі поховання, в якому передчасно небіжчик був розчленований, а фрагменти скелету були поєднані в вигляді імітування сидячого положення (зі збереженням анатомічної ідентичності), а також знайденні горілого дерев`ного посуду, дозволяють припустити ритуальне жертвоприношення небіжчика в цьому похованні. А поєднуючи інформацію про зв`язок сакрального простору з культом сонця (орієнтація на рух Сонця під час літнього сонцестояння), дозволяють припустити про загальну міфологічну та духовну орієнтацію на солярні культури та міфологічні системи.

Всі ознаки та специфічні риси, описані вище, дозволяють співвіднести сакральний комплекс до світлого, сонячного, східного міфу, ритуальні системи, частиною якого був описаний сакральний простір, звісно, характерні для індоєвропейців. Так, наприклад, ритуальний сюжет розчленування та штучного «збирання» фрагментів тіла в імітації анатомічної вірності, ймовірно, це космогонічний сюжет утворення Космосу з Хаосу, сюжет досягнення та реорганізації людської сутності, досягнення божественного. Найвищою точкою в

цій ритуалістиці є, без сумнівів, центр, навколо якого розгортається культовий сюжет космогонії, центр, в якому відбувається умовний акт творіння. Ціллю подібного ритуалу завжди є досягнення божественного благословіння, єдності з сакральним світом та прагнення благополуччя. Ця ритуалістика тісно пов'язана з метафізикою архетипів кургану, насипів та подібного здвоєння простору – коли інгумація під землю є елементом хтонічного, темного, частиною культу мертвих, а насип, впускні поховання та наступні обряди в цьому просторі – елемент солярного, світлого та божественного. Можна також припустити символічність крєпиди в контексті схожості з символічним яйцем, з якого реорганізується, «народжується» небіжчик в центральні дати календарного циклу.

Відомо, що космічні міфи були центральними, та нерозривно були пов'язані з основними календарно-обрядовими ритуалами зміни річного циклу (рівнодення та сонцестояння), коли з кризисного хаосу зароджується та генерується космос, що й транслює весь просторовий та хронічний пласт людського буття [32, с. 348].

Після виконання поховального обряду, рів був засипаний чорноземом, що, допускають дослідники, символізувало чітку сакраментальну межу між матеріальним простором та простором сакральним, де поховання – центр.

Заміри показали, що зведення крєпиди повторювало основну орієнтацію первинного простору, тобто орієнтацію на чотири сторони світу. Це дозволило припустити, що центр простору був певним чином відмічений – ритуальним стовпом, або умовною геолокаційною розміткою основної орієнтації.

Підмічена специфіка архітектури крєпиди не основана на конкретних археологічних актах, лише зроблено припущення про символіку специфіки основних секторів крєпиди та їх зв'язок з певними астрономічними явищами, орієнтацією на них.

Основною ціллю поховань, що в масштабі загальному відповідали астрономічним орієнтирам була чітка їх фіксація, що було елементом календарно-обрядової ритуалістики.

Також встановлено, що поховання другого шару кургану теж відповідає астрономічним орієнтирам, що вкотре доводить вірність археострономічної інтерпретації його елементів та рис.

Таким чином, дослідники заявляють, що первинна архітектура кургану та подальші нашарування є багатоелементним складним ритуальним комплексом, об'єкти якого мають чітко виражену космогонічну символіку.

ВИСНОВКИ

В ході написання дипломної роботи, ми дійшли висновків про наявність астрономічної орієнтації деяких підкурганних мегалітичних споруд в поховальній традиції курганів енеоліту-юронзи в Північно-Західному Причорномор'ї.

Перш за все, слід зазначити, що не у всіх культових комплексах – чи то кургани цілком, чи то підкурганна основа поховання та культового комплексу – є мегалітичні споруди, та навіть не всі мегалітичні споруди, наявні під насипами курганів орієнтовані на астрономічні орієнтири (рух сонця, сузір'я, місячні цикли). Проте в ході роботи, мною встановлено, що такі випадки є.

Очевидно, що в таких випадках саме спорудження мегалітів (особливо кромлехів, стел та менгірів) є ключовою складовою в організації сакрального простору в ритуалістиці традиційного суспільства.

Впевнено можна сказати, що основна роль мегалітичних споруд – це, по-перше, географічні позначки кордонів, важливих географічних об'єктів. По-друге, менгіри, стели та кромлехи – це первісні обсерваторії, оскільки часто їх специфічне встановлення та архітектурна організація пов'язані з рухом небесних світил. І, нарешті, по-третє, такі об'єкти, очевидно, це найпростіші та найдавніші проєкції космогонії в свідомості архаїчної людини. Наводячи найпростіші приклади, вказую, що кромлехи часто вказують на певний сакраментальний кордон розділення матеріальної реальності та культового простору в житті давньої людини, менгіри та стели можна вважати в деяких випадках символічною віссю світобудови, міфологічними центрами та первісними «древами життя», себто основою багатьох міфологічних систем. Про це свідчить не тільки специфічні моделі архітектурної організації комплексів, а й особливі знахідки коло них – залишки посуду та жертвоприношень, нанесення вохри, імовірні календарні зображення – все це вказує на календарну обрядовість, цикли рівнодень та

сонцестоянь, що були основними та центральними сакральними датами в архаїчному суспільстві. Культ плодючості, культ Сонця, культ абстрактних предків – це основа міфологізованої свідомості людини, це міфологічна площина, в котрій жили люди, основа світогляду в традиційному суспільстві. В ході роботи, став очевидним зв'язок цих культів та систематичного спорудження підкурганних мегалітів.

Мною встановлена закономірність таких застосувань та основний принцип організації сакрального простору, роль мегалітичних споруд в цьому процесі.

Я вважаю, що ця тема не досліджена в вітчизняній історіографії належним чином та необхідні дослідження, що б накопичували аналітичний досвід інтерпретації ролі мегалітичних споруд в підкурганній основі та в культових комплексах загалом, та власне детальніше вивчення елементного складу організації таких комплексів.

Головною метою цих досліджень має стати цілковите відтворення картини сакрального простору архаїчної людини, задля більшого та повнішого розуміння духовної культури народів енеоліту-бронзи.

Вкрай необхідні комплексні дослідження пам'яток, ідентичних тим, що ми розглядали в роботі. Так, необхідним вважаю залучення до аналізу та тлумачення архітектурної організації споруд вчених в області астрономії, задля вірного тлумачення та розрахунків щодо відповідності архітектурних особливостей тим чи іншим процесам в зоряному небі; вчених в області географії та геології, задля більшої точності в аналізі сировини та порід, котрі використовувались в спорудженні пам'яток, аби розуміти виконаний архаїчними архітекторами в ході будівництва, та в решті-решт активніші дослідження археологів в цьому напрямі.

Актуальність подальших глибших досліджень в цій області я вбачаю в детальнішому аналізі специфіки організації курганної традиції, мегалітичної традиції та сакральних світоглядних моделей традиційного суспільства, що

дозволить якісніше оцінити взаємозв'язок історичних процесів на теренах вашої країни та зв'язок з іншими культурами інших регіонів Євразії.

Пріоритетним вважаю застосування методу археоастрономічної інтерпретації археологічних комплексів та окремих пам'яток в ході наукових експедицій, котрі відбуваються зараз, доки специфіка та закономірності сакральної архітектури не порушені, оскільки, як показує практика, кожна деталь в розташуванні та орієнтації пам'яток вкрай важлива для розуміння повної картини, для відтворення міфологем, що лежать в основі композицій поховальних культових комплексів.

Пріоритетним вважаю також пильне та детальне дослідження саме мегалітичних підкурганних та не тільки пам'яток в контексті організації сакрального простору, дослідження їх ролі в повній міфологічній моделі свідомості, оскільки, як нам відомо, ще донедавна такі зв'язки взагалі не встановлювались та закономірності між поховальною традицією та мегалітичними спорудами зводились до побутово- та будівельно-функціональних особливостей.

Підводячи підсумки, хочеться зауважити на необхідності використання археоастрономічного методу в дослідженні наведеного питання, оскільки величезна кількість споруд вже не може бути досліджена таким шляхом, так як специфіка їх розташування була порушена, через недостатню увагу до питання.

Сподіваюсь, що подальші наукові дослідження зможуть освітити значно більшу частину підкурганних культових просторів та роль в їх утворенні мегалітичних споруд, та що ці дослідження стануть важливим елементом відтворення та розуміння архаїчної свідомості суспільства.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Байбурін А. Ритуал в традиційній культурі. СПб, 1993. 237 с.
2. Васильев Ю.М., Мильничук В.С., Арабаджи М.С. Общая и историческая геология, М.: Недра, 1977. 472 с.
3. Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта: археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей: в 2-х ч. Ч. 1. 1992. 408 с.
4. Иванова С.В., Потемкина Ю.М. Археoaстрономическая интерпретация архитектуры кургана энеолита – ранней бронзы около села Рёвова // Теоретические и методические аспекты в археологии. Одеса. 1998. С. 18-29.
5. Курінний П.П. Білогрудівські стели // Записки Всеукраїнського Археологічного комітету. К., 1930. С. 15-16.
6. Лагодовська О.Ф. Розкопки усатівського кургану I // НЗПА. К., 1946. С. 38-54.
7. Малеев Ю.М. Курган Західноподільської групи поблизу с. Зозулинці // Поховальний обряд давнього населення України. К., 1991. С.162-181.
8. Марсадолов Л. Сакральная археологя и классификация мегалитов / Теория и практика археологических исследований 1. Т. 15. № 3. С. 44-62.
9. Михайлов Б.Д. Каменная Могила и ее окрестности: сб. науч. ст. Запорожье: Дикое Поле, 2008. 256 с.
10. Нечитайло А.Л. Курганная группа близ с. Чкалово // Курганы степного Крыма. К. 1984. С. 6-40.
11. Новицкий Е.Ю. Каменные изваяния эпохи энеолита и бронзы в Северо-Западном Причерноморье. Автореф. дис. ... канд. истор. наук. Л., 1986. 20 с.
12. Петренко В.Г. Вороновка-II // Поселения позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. К., 1991. С. 43-45.

13. Полякова Е.Л. Аллеи менгиров в историческом парке музея-заповедника Аркаим и другие памятники мегалитического культа Южного Зауралья // Аркаим: По страницам древней истории Южного Урала. Челябинск: Крокос, 2004. С. 191-200.
14. Полякова Е.Л., Любчанский И.Э. Аллея менгиров поселка Симбирка // Этнические взаимодействия на Южном Урале. Челябинск: Рифей, 2004. С. 113–116.
15. Полякова Е.Л. Культурные камни эпохи поздней бронзы: Структура и миф // Астрономическое и мировоззренческое содержание археологических памятников Южного Урала: Тез. докл. полевого семинара. Аркаим, 19–25 июля 2006 г. Челябинск, 2006. С. 21–24.
16. Полякова, О.О. Индоиранские элементы в археоастрономии Аркаима // Этнические взаимодействия на Южном Урале: сборник научных трудов / отв. ред. А.Д. Таиров, Н.О. Иванова. Челябинск: 2009. С. 42-46
17. Потемкина Т.М. Динамика мировоззренческих традиций южнотаежного Тоболо-Иртышья (от энеолита до средневековья) // Миропонимание древних и традиционных обществ Евразии: Памяти Чернецова В.Н. М.: Таус, 2006. С. 120–188.
18. Потемкина Т.М. Древние святилища как источник исследования мировоззренческих традиций // Миф, обряд и ритуальный предмет в древности. Екатеринбург; Сургут: Магеллан, 2007. С. 197-223.
19. Потемкина Т.М. Знаки луны и солнца в наскальных рисунках онежского святилища // Урал. ист. вестн. 2010а. № 1 (26). С. 77-91.
20. Потемкина Т.М. Календарно-обрядовая практика населения Зауралья в III тысячелетии до н.э. // Археoaстрономия: Проблемы становления: Тез. докл. междунар. конф. (15–18 октября 1996 г.). М., 1996. С. 115-119.

21. Потемкина Т.М. Лунарные и солярные символы онежских петроглифов (археoaстрономический аспект) // Историко-астрономические исследования. М.: Физматлит, 2009. Вып. 34. С. 214-274.
22. Потемкина Т.М. Мегалитические памятники Южного Зауралья (к вопросу об особенностях функционирования) // Астроархеология — естественно-научный инструмент познания протонаук и астральных религий жречества древних культур Хакасии. Красноярск: Город, 2009. С. 36-58.
23. Потемкина Т.М. Энеолитические круглоплановые святилища Зауралья в системе сходных культур и моделей степей Евразии // Мировоззрение древнего населения Евразии. М.: Старый сад, 2001. С. 166-56.
24. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси. М.: Наука, 1987. 782 с.
25. Скадовський Г.Л. Белозерское городище Херсонского уезда Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингулец и началом Днепровского лимана. // Труды УШ Археологического съезда. – М., 1897. -Т. III. - С. 75-160.
26. Субботін Л.В., Петренко В.Г., Про архітектуру усагівських курганних споруд // Пам`ятки давнього мистецтва в Північно-Західному Причорномор'ї: К., 1986. С. 10-33.
27. Телегін Д.Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. 1974. Вып. 4. С. 6-12.
28. Тупчієнко М. П. Українське небо 2. Студії над історією астрономії в Україні// «Космогонічні, календарні та археоастрономічні аспекти дослідження курганів енеоліту-бронзи степової Кіровоградщини». Л., 2016. С. 31-44
29. Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству // МИА. №165. М., 1969. С. 169-189.
30. Шилов Ю. А. Космические тайны курганов. М. 1990. 267 с.
31. Щепинский А.А. Культуры энеолита и бронзы в Крыму. 1977. № 12. С.11-21.

32. Элиаде М. Трактат по истории религий. Т. II. СПб., 1999. 416 с.